

УДК: 94:338.23:338.43-057.54(477.6)«192»

DOI: 10.26661/swfh-2019-52-022

Наймана праця в сільському господарстві Донбасу в роки нової економічної політики

Л. Б. Тарасенко

Одеський державний університет внутрішніх справ

lb.tarasenko1@gmail.com

Ключові слова: нова економічна політика, сільське господарство, наймана праця, оренда землі, Донбас.

У статті досліджуються особливості використання найманої праці в сільському господарстві Донбасу в роки нової економічної політики. Найм робочої сили на селі радянський уряд дозволив навесні 1925 р., до того наймана праця в сільському господарстві приховувалася як її здавцями, так і наймачами.

Автор зазначає, що відносини найму робочої сили на селі, які існували майже до кінця 20-х років, серед іншого сприяли в цілому значному зростанню сільськогосподарського виробництва, укріпленню заможних господарств, були, за визначенням більшовиків, однією з ознак «куркуля-експлуататора». Із початком «наступу на куркуля» та колективізацією відбувалося поступове скорочення та заборона найму робочої сили.

Hired farmwork in Donbas agricultural sector during the years of the new economic policy

L. B. Tarasenko

Odessa State University of Internal Affairs

Key words: new economic policy, agriculture, hired labor, land lease, Donbas.

The article investigates the peculiarities of the use of hired farmwork in Donbas agricultural sector during the years of an economic policy. The consequences of the hostilities, the economic policy of the Bolsheviks in agricultural sector, detached from the realities of life, caused a catastrophic downward tendency in the marketability of agricultural production. A new vector of the economy development has made it possible to prevent agriculture from a complete degradation. In particular, the return to agriculture of such elements of a market economy as renting land and the use of hired labour, though under the control of state bodies, opened some opportunities for the individual peasant economy development, led to the rapid expansion of the peasant's entrepreneurial activity.

The author points out that the private hired farmwork in agriculture, along with the lease of land until 1925, was concealed by both those who gave it for a rent and those who rented it. Only in the spring of 1925 did the Soviet government finally allowed the recruitment of labor in the countryside and the removal of restrictions on the seasonality of its use during the harvesting period.

The need for hired farmwork in peasant farms depended on many factors: land security, the ratio of prices to agricultural and industrial products, yields, tax rates, state baking policies, etc.

It has been pointed out that there was a big difference between supply and demand for labour in Donbas agriculture. Therefore, a significant number of peasants had to find employment beyond their agricultural activities. Unlike other regions, the industrial development of Donbas allowed to take over excess peasant farmwork.

In 1925 labor relations in the countryside were allowed by the state party and were growing until the late 1920s. With the onset of the «onslaught» and collectivization, there was a gradual reduction and prohibition of hired farmwork.

Історія доводить, що селяни завжди більше потерпали від економічних та політичних негараздів, ніж городяни – це можна назвати навіть аксіомою суспільного життя. І зараз, коли Україна опинилася у вихорі різноманітних проблем, селяни намагаються вижити.

Досвід попередніх років свідчить, що великі труднощі українське селянство в недалекому минулому вже мало. Одним з найскладніших, найважливіших періодів у країні були перші роки після встановлення радянської влади. Наслідки воєнних дій, відірвана від реалій життя економічна політика спричинили дезорганізацію управління народним господарством. Продрозкладка, голодні часи початку 20-х років, епідемії та інші негаразди призвели до катастрофічного падіння товарності виробництва в сільському господарстві. Стрімке погіршення матеріального становища селян спричиняло виникнення селянського руху. Було наочно видно і зрозуміло, що ідея побудови безтоварної економіки несвоєчасна. Від суцільної деградації сільське господарство врятував новий курс в економіці, що поновлював товарно-грошові відносини. У сільському господарстві швидкими темпами почала поширюватися підприємницька діяльність, яка просто не могла мати перспектив без використання найманої праці та оренди землі.

Комплексне та об'єктивне вивчення специфічних особливостей життя і праці селянства Донбасу у 20-і рр. ХХ ст., яке завдяки нововведенням в аграрному секторі народного господарства зробило свій внесок у вирішення продовольчої проблеми має як наукове, так і практичне значення, чим і пояснюється актуальність обраної теми дослідження. Вивчення проблеми у межах Донбасу обумовлюється його специфічними особливостями, зокрема спрямованістю у першу чергу на розвиток промисловості.

Окремі аспекти означеної проблеми перебували в центрі уваги багатьох вітчизняних науковців. Зокрема, основні організаційно-господарські форми становлення системи приватного підприємництва в сільському господарстві УРСР у роки непу, використання оренди землі та найманої праці в сільському господарстві, процеси соціального розшарування українського селянства тощо досліджували О.І. Ганжа [1], В.В. Калініченко [2], М.В. Лазуренко [3], Лехан Л.Б. [4] А.А. Лубчинський [5], С.Р. Лях [6], В.Є. Паскаленко [7], В.М. Смирнов [8], О.О. Сушко [9, 10].

Утім, слід зазначити, що проблема використання найму робочої сили в сільському господарстві на регіональному та місцевому рівнях, зокрема у

Донбасі, в роки непу досліджувалася недостатньо, що, з огляду на це, і є метою даної публікації.

Із приходом до влади в Україні більшовиків ліквідація капіталістичних порядків і заборона експлуатації людини людиною поширювалася й на українське село. Розруха, продрозкладка та відсутність зацікавленості селян у результатах своєї праці, масове зубожіння й голод, протестні рухи всіх прошарків населення тощо потребували від більшовицької партії перегляду політики «воєнного комунізму», зокрема на селі продрозкладку було замінено продподатком.

Заміна продрозкладки продподатком здійснювалася на тлі обмежень щодо використання оренди землі та найманої праці. Введений у 1923 р. єдиний грошовий податок сприяв поширенню та зміцненню товарно-грошових відносин, проведені заходи забезпечували в цілому матеріальну зацікавленість селянства у відродженні й зростанні сільськогосподарського виробництва, але при цьому капіталістичні, на думку державної партії, елементи господарювання в сільському господарстві, зокрема, використання найманої праці та оренда землі, не дозволялися.

Не дивлячись на заборону, приватне наймання робочої сили в сільському господарстві поряд з орендою землі не зникли та продовжували існувати. Це було викликано збереженням приватної власності на засоби виробництва та їхньою нестачею у більшості селян, а також аграрним перенаселенням. В силу заборони факти найму та оренди приховувалися, як тими, хто здавав, так і тими, хто наймав робочу силу та засоби виробництва [1, 39-40].

Тому регулювання соціально-економічних відносин на селі зустрічало значні труднощі, пов'язані, насамперед, з їх прихованим характером. Ставлення режиму до заможного селянства, побоювання селян відносно їх подальшої долі у випадку посилення заможності господарства призводили до того, що значна їх частина свідомо приховувала укладання угод найму-оренди, при чому кожна соціальна група переслідувала власні інтереси. Селяни, які орендували землю або наймали робітників, – щоб уникнути підвищеного податку та з метою соціальної мімікрії; біднота – бо перебувала в економічній залежності від заможних.

Подальшому розвитку відносин найму-оренди перешкоджало законодавство 1921 р. про трудову оренду та обмеження суб'єктивного характеру, що створювали представники партійно-радянських органів. Відносини між радянською владою та селянством загострювалися, бо

заможне селянство почало відмовлятися навіть від прихованого використання найманої праці та розширення посівних площ, біднота ж була невдоволена політикою радянської влади з цього питання.

Спроби економічної лібералізації суспільства методами від «воєнного комунізму» до середини 20-х років зайшли в глухий кут. Можливих рішень було два: перше – подальше посилення контролю в суспільстві, що набувало тотального відтінку; друге – викоринити залишки «воєнного комунізму» на селі, рішуче покінчити з адміністративною всездозволеністю та бюрократизмом. На даному етапі перемогло друге.

Наприкінці 1924 року – на початку 1925 року було оголошено «новий курс», розроблений жовтневим (1924 року) та квітневим (1925 року) пленумами ЦК РКП(б) і схвалений XIV Всеросійською партійною конференцією в квітні 1925 року, а також XIV з'їздом ВКП(б) у грудні того ж року. Суттю «нового курсу» став лозунг «Обличчям до села!», а реальністю стало використання економічних стимулів у регулюванні розвитку сільського господарства, заохочення кооперації, ліквідація адміністративних перепон на шляху всебічного розвитку сільського господарства, підвищення його виробничих можливостей та зростання товарності на основі матеріальної зацікавленості селян-виробників [11, с. 299-304; 340-349; 381-183; 440-443]. Провідним напрямком політики більшовицької партії на селі визнавався розвиток сільськогосподарського виробництва переважно на основі підйому індивідуального бідняцько-середняцького господарства, стимулювання товарно-грошових відносин, кооперування не виробництва, а обігу (постачальницькі, збутові селянські кооперативи) [11, с. 163-164].

Ідеї «нового курсу» знайшли відображення в роботі наступних з'їздів рад. На третьому з'їзді рад (20 травня 1925 року) обговорювалися питання, які торкалися укріплення сільського господарства, зокрема розширені права на оренду та найм робочої сили [12, с. 84-85]. Відповідні рішення приймалися й місцевими органами влади [13, арк. 10].

Отже, лише навесні 1925 р. радянський уряд нарешті визнав за необхідне впровадження деяких економічних заходів, які б сприяли більшому заохоченню та пожвавленню підприємницької діяльності серед селянства. У їх числі – затвердження дозволу на наймання робочої сили на селі та усунення обмежень щодо сезонності її використання протягом періоду збирання врожаю.

Потреба в найманій праці в селянських господарствах залежала від багатьох факторів: уро-

жайності, землезабезпеченості, співвідношення цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, ставки податку, хлібозаготівельної політики держави тощо.

У Донецькій губернії до відчуження робочої сили вдавалися в середині 20-х рр. у середньому 19,6 % селянських господарств: в Артемівській окрузі – 19,3 %, в Луганській – 28 %, в Маріупольській – 17,5 %, в Сталінській – 17 %, в Старобільській – 16,2 % селянських господарств [підраховано за: 14, с. 97]. Наймання ж робочої сили здійснювали 1,9 % селянських господарств (у 10 разів менше, ніж відчужували): в Артемівській окрузі – 1,6 %, в Луганській – 2,3 %, в Маріупольській – 2,1 %, в Сталінській – 1,7 %, в Старобільській – 1,8 % селянських господарств [підраховано за: 14, с. 97].

Отже, між пропозицією та попитом на робочу силу в сільському господарстві Донбасу існувала велика різниця. Тому значна кількість селян мала знаходити застосування своїй праці поза межами сільськогосподарського виробництва. На відміну від інших регіонів, промисловий розвиток Донбасу дозволяв поглинати надлишок селянської робочої сили.

Для бідняцьких селянських господарств робота в наймах була головним, а інколи, навіть, єдиним джерелом засобів до існування, оскільки посів господарств бідняцької групи, що складав до трьох десятин землі, не забезпечував родину продовольством навіть у врожайні роки, і господарства повинні були доповнювати свій бюджет заробітками на стороні [15, арк. 20]. Так, бідняцькі господарства у 1925 р., наприклад, давали сільському господарству 82,3 % всіх наймитів [16, 67].

Посів середняцької групи від трьох до дванадцяти десятин не давав великих товарних надлишків, але забезпечував родину засобами до існування. Селяни цієї групи, як правило, власними зусиллями вели господарську діяльність, дуже рідко використовуючи оренду землі та наймання робочої сили. Середняцькі господарства відчувували 15,9 % робочих рук [16, 67]. Звичайно, що для них заробіток у наймах був лише додатковим до головного заробітку, який вони отримували від власного господарства.

Третя група із посівом від дванадцяти десятин і більше – це заможники, котрі мали вже значні товарні надлишки. Як один із засобів зростання виробництва сільськогосподарської продукції вони використовували найману працю. Це й була, так звана, куркульська верхівка села. До цієї групи відносилися також і багатосімейні середняцькі господарства, котрі в залежності від складу родини

ни мали великі наділи й, відповідно, більший посів [15, 20]. У заможних господарствах праця найманих робітників використовувалася для розширення господарства і утворення нагромаджень [6, 17].

Слід зазначити, що для членів заможних господарств, серед яких відчужували робочу силу всього 0,4 %, «робота в наймах» полягала переважно в обробітку чужих наділів своїм реманентом і худобою [16, 67]. Завдяки такій особливості, вони використовувалися переважно на поденній роботі на досить обмежений термін. Окрім того, представники заможних господарств могли служити в різних установах, працювати на більш кваліфікованих та краще оплачуваних роботах. Нерідко заможні господарства вважали за вигідніше відпустити своїх членів на краще оплачувані заробітки, а на їх місце наймати більш дешеву робочу силу – сільськогосподарських наймитів [6, 13].

Щодо використання найманої праці бідняцькими господарствами, то в них робітник лише доповнював брак робочої сили, не сприяючи нагромадженню, бо прибутку не мав і сам господар, який працював нарівні з наймитом і способом життя, харчуванням, тривалістю робочого дня, навіть оплатою праці був не в кращому становищі, ніж той [6, 17]. Бідняцькі селянські господарства наймали частіше за все робітника з робочою худобою та реманентом, щоб обробити свій невеличкий наділ. У такому випадку обробіток земель проводився на надзвичайно важких, часто-густо кабальних умовах – за відріток або споловини [17, с. 282-283].

Отже, використання найманої праці в заможних та вищесередніх селянських господарствах, як одна з форм підприємництва, приносило їм певний прибуток та дозволяло нагромаджувати капітал, а в цілому сприяло зростанню сільськогосподарського виробництва. Біднота внаслідок відсутності сільськогосподарського реманенту змушена була вдаватися до його найму на тяжких для себе умовах, щоб вижити. Зазначене відбивалося на соціальному розшаруванні селянства, поглиблюючи його.

У Донбасі кількість найманих працівників у сільськогосподарському виробництві була невеликою і майже не змінювалася протягом другої половини 20-х рр.: у 1925 р. складала 16 000 осіб [18, 111-112], у 1928 р. - 16 602 [19, 242]. Головним чином це були жінки та підлітки. Зустрічалися випадки, коли використовувалася праця малолітніх (молодше 12 років). Таке явище, зрозуміло, було викликано тим, що праця цих категорій наймитів оцінювалася дуже низько. Селянам чоловічої статі було вигідніше відволікатися на

заробітки на промислові підприємства, рудники та шахти.

Протягом 20-х років режим постійно обмежував можливості подальшого розвитку найбільш міцних господарств. Так, на відміну від інших селянських господарств, «куркулі» повинні були наймати робітників не на умовах «Тимчасових правил», а на більш сурових умовах Кодексу законів про працю. Однак Кодекс, що первісно призначався для застосування у промисловості, не враховував специфіки сільськогосподарської діяльності. Зокрема, він вимагав 8-годинного робочого дня, що на селі, особливо під час стради, коли селяни працювали набагато довше, було нереально. Фіксація ж в угодах про найм довжини робочого дня «від сходу сонця до заходу» або «повний селянський, а не 8-годинний», розцінювалось як «серйозні порушення умов праці найманих робітників» і «куркульська експлуатація». В дійсності, найбільшій експлуатації наймити зазнавали в середняцьких господарствах, де господар сам працював у важких умовах і не бачив необхідності створювати для наймита пільгові умови [1, 51-52].

Наприкінці 1928-1929 рр. відбувалося уповільнення росту найманих працівників, передусім, в заможних господарствах. Влада крок за кроком позбавляла селян факторів зростання, зокрема, погіршувала умови орендної політики, обмежувала використання найманої праці. Уже навесні 1929 р. в губернії все більшого розмаху набуває розкуркулювання. а з початком масового колгоспного руху спостерігається різке скорочення кількості найманих робітників у сільськогосподарському виробництві.

Обмеження заможних господарств щодо використання ними найманої праці передбачала постанова ЦВК і РНК СРСР від 20 лютого 1929 р. «Про порядок застосування кодексу законів про працю в куркульських господарствах» [20, ст. 117] та постанова РНК СРСР від 21 травня 1929 р. «Про ознаки куркульських господарств, до яких належить застосовувати Кодекс законів про працю» [21, ст. 301]. У відповідній постанові Раднаркому УРСР від 13 серпня 1929 р. визначалося куркульське господарство: «До куркульського господарства відносяться всі селянські господарства при наявності в господарстві одної з нижчеперелічених ознак: а) якщо в господарстві систематично вживається наймана праця для сільськогосподарських робіт або в кустарних промислах та підприємствах; б) якщо в господарстві є млин, олійниця, круподерня, просорушка, вовночухральня, шаповальня, сушарня, шкіряний

завод, цегельня або інше промислове підприємство, а так само, якщо в господарстві є вітряк або водяний млин; в) коли господарство систематично здає в наймання сільськогосподарські машини з механічними двигунами; г) коли господарство здає в наймання постійно або на сезон окремі устатковані помешкання під житло або підприємство; д) коли члени господарства займаються торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом...» [22, ст.186].

Керівництво республіки в своїх законодавчих актах не відхилилося від курсу, визначеного союзним керівництвом. Так, відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і щодо боротьби з куркульством» від 1 лютого 1930 року, яка забороняла оренду землі та використання найманої праці в сільському господарстві, а також вводила конфіскацію у куркулів засобів виробництва, 5 квітня 1930 року ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заборону орендувати землю й застосовувати найману працю в односібних господарствах у районах суцільної колективізації» [23, ст. 108]. Цим законом державна партія заборонила поодиноким господарствам у районах суцільної колективізації здавати або брати землю в оренду та вживати найману працю в будь-якій формі (здача землі з половини, під відробіток, здача сіножатей тощо). Конфіс-

ковані у куркулів будівлі, споруди, живий і мертвий реманент, по тому, як сплатять задовженість куркулів наймитам, що працювали в них, наказувалося передати до неподільних фондів сільськогосподарських колективів, як внесок тих бідняків і наймитів, що вступають до колективу [23, ст. 108]. Так соціалістична держава допомагала сільським біднякам і наймитам, знищуючи при цьому найпрацьовитішу та найпідприємливішу частину українського селянства.

Таким чином, в умовах низького рівня механізації виробничих сільськогосподарських процесів середньо- та багатопосівні господарства не могли обійтися без залучення додаткових робочих рук, тому вдавалися до найму робочої сили. Дозволені в 1925 р. державою відносини найму робочої сили на селі мали місце майже до кінця 20-х років. Ведення господарства з систематичним застосуванням найманої праці сприяло зростанню та зміцненню заможних господарств, значному підвищенню їх товарності, одночасно поглиблювало соціальне розшарування на селі та було однією з ознак «куркуля-експлуататора». Із початком «наступу на куркуля» та колективізацією відбулося поступове скорочення та повна заборона найму робочої сили.

У наступних публікаціях планується дослідити забезпечення селянства Донбасу в роки непу живим і мертвим реманентом.

Джерела та література

1. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927) / відп. ред. С.В. Кульчицький. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2000. 208 с.
2. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). Х.: Видавництво «Основа» при ХГУ, 1991. 131 с.
3. Лазуренко М.В. Українське фермерство: злет і падіння (1921-1929) (монографія). Черкаси: ЧДТУ, 2013. 474 с.
4. Лехан Л.Б. Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928-1933 рр.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01/ Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2002. 18 с.
5. Лубчинський А.А. Соціально-економічні зміни в аграрному секторі України в 20-х рр. XX століття: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01/ Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2005. 20 с.
6. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. К.: Вища школа, 1990. 127 с.
7. Паскаленко В.Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921-1929 рр.): соціально-економічний аспект: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01/ Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2006. 22 с.
8. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. Харків, 2002. 302 с.
9. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921-1929). Наукове видання. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 94с.
10. Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1929рр.): історико-теоретичний аспект: Дис...д-ра іст. наук: 07.00.01/ К., 2004. 503с.
11. КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК. / Под общ. ред. А.Г. Егорова и К.М. Боголюбова. М.: Политиздат, 1984. Т. 3 (1922-1925). 494 с.
12. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. док. М., 1959. Т.3. с. 84-85.
13. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). Ф. П.-34. Оп. 1. Спр. 9. 29 арк.
14. Україна. Статистичний щорічник. 1926 р. Харків, 1926. 407 с.

15. ДАЛО. Ф. П-34. Оп. 1. Спр. 422. 29 арк.
16. Гуревич М.Б. Питання сучасного сільського господарства України. З передмовою М.М. Вольфа. Харків, Центральне статистичне управління УСРР, 1927. 182 с.
17. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / [Редкол.: В.И. Юрчук (гол.) та ін.]. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1976. Т. 1. 1918-1941. 1007 с.
18. Курдюмова Е.А. Донбасс на подъеме (1921-1925 гг.): Исторический очерк. Под ред. д-ра ист. наук З.Г. Лихолобовой. Донецк: Донбасс, 1976. 143 с.
19. Україна. Статистичний щорічник. 1929 р. Харків, 1929. 399 с.
20. Сборник законов СССР. М., 1929. № 14, ст. 117.
21. Сборник законов СССР. М., 1929. № 34, ст. 301.
22. Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік / Народний комісаріат юстиції. Харків: Юр. вид-во НКЮ УСРР, 1929. 1172 с.
23. Збірник Законів УСРР. 1930. № 11. Ст. 108.